

Martin Grass

”Handlingskraft, god vilja och entusiasm rinner bort i exilens sand”

Den tyskspråkiga exilen i ARAB:s magasin

Det nationalsocialistiska Tysklands förföljelse- och förintelsepolitik 1933-1945 gentemot judar, socialdemokrater, kommunister och andra grupper ledde till en omfattande emigration. Sverige hörde till de länder som tog emot politiska flyktingar.¹ Arkiven från den tyskspråkiga exilen under dessa år utgör det dominerande inslaget i Arbetarrörelsens arkiv och biblioteks (ARAB:s) internationella bestånd och är en betydande och tydligt avgränsad grupp av arkiv.² De är också internationellt uppmärksammade och efterfrågade av utländska forskare. De består i huvudsak av personarkiv av varierande omfång, allt från fragment i ett aktomslag till arkiv på ända upp till ett 60-tal volymer. Tio personarkiv kan räknas till dessa stora arkiv. De få organisationsarkiven är mycket små, med ett undantag: det 1996 inlämnade arkivet från Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten. Arkivens status är varierande: de flesta är förtecknade men några enbart i form av inventeringslistor.

De tyskspråkiga emigranternas historia i Sverige har behandlats i olika undersökningar, från Helmut Müssener *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933* (München 1974) till resultatet av ett projekt initierat av arbetarrörelsearkiven i Köpenhamn, Oslo och Stockholm: antologin *Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950*, utgivare Einhart Lorenz, Klaus Misgeld, Helmut Müssener, Hans Uwe Petersen (Hamburg 1998).³ I dessa undersökningar har naturligtvis ARAB:s exilarkiv och material rörande emigranterna i andra arkiv på ARAB utnyttjats. Men arkiven innehåller fortfarande mycket outnyttjad information, och det gäller även de statliga arkiven, till exempel Statens utlänningskommissions och Statens invandrarverks arkiv (Riksarkivet), säkerhetspolisens eller regionala och lokala polisarkiv.⁴

Värdefulla källor för Europas historia

Efter nazisternas maktövertagande i Tyskland 1933 och sedan i ännu större utsträckning efter världskrigets utbrott försvårades eller omöjliggjordes den internationella insamlingsverksamhet som från första stund varit utmärkande för ARAB och som huvudsakligen varit orienterad mot det tyskspråkiga området. I stället samlades från 1939 material systematiskt in från de politiska och fackliga exilorganisationerna i Sverige och i andra länder och från i Sverige bosatta flyktingar. Medvetenheten var stor om detta materials källvärde ”för den europeiska historien av vår tid och inte minst för arbetarrörelsens historia” (cirkulär i september 1939). Framför allt intresserade man sig för tidningar och tidskrifter, böcker och broschyrer, flygblad och illegalt agitationsmaterial, cirkulär och andra otryckta handlingar. Alla bidragsgivare fick en försäkran om att det interna materialet ”inte utan vidare” skulle göras tillgängligt och dessutom kunde tillståndsbeläggas. Det var en nödvändig, förtroendeskapande åtgärd med tanke på flyktingarnas utsatta läge och deras förståeliga misstänksamhet. Ännu på 1960- och 1970-talen när risksituationen inte förelåg längre fanns det en hel del ”konspirativa” förbehåll kring exilarkiven.

I ett bevarat svar på cirkuläret från hösten 1939 meddelade österrikaren Josef Pleyl att han ägde den ”sannolikt” mest fullständiga samlingen av den österrikiska arbetarrörelsens illegala skrifter. Vidare låg cirka 3 000 böcker som han ”släpat med sig” under sina sex år i emigration ”outnyttjade på vinden i mitt hus”. Han var beredd att ställa allt detta till förfö

gande dels som lån, dels dubletter som gåva. Vad som eventuellt har lämnats in är tyvärr omöjligt att spåra på grund av dåtidens accederings- och katalogiseringssystem. Men emigranten Kurt Stern, anställd på ARAB, nämner i ARAB:s jubileumsskrift *Hävd och handling* från 1952 ”en absolut komplett samling av de hemliga tryckalstren som Österrikes socialdemokrater spred under Dollfuss-Schuschnigg-tiden”.

De första ”riktiga” arkiven (delar av arkiv) lämnades enligt verksamhetsberättelserna in i slutet av 1950-talet och i början av 1960-talet (Kurt Heinig 1957 och 1961-1964, Paul Olberg 1958-1961, Friedrich Rück och Henry Dittmer 1961). Säkert spelade de flyktingar som arbetade som arkivarbetare på ARAB en roll. ARAB fungerade för övrigt också som tillflyktsort för emigranterna för kontakt, diskussioner och studier. I Afton-Tidningen, den 28 juli 1952 står följande att läsa:

Någon gravlik, ärevördig arkivstämming vilar nu aldrig över denna vänliga och familjärt betonade institution. Men när Stechert, Neumann, Rück, Friedlaender, Szende eller någon annan begynte en hetsig och bullrande diskussion, då bröts inte blott tystnaden utan det skakade i glasmontrarna i korridoren, så att Mäster Palms brillor hoppade av förtjusning över de spetsfundiga argumenten.

Sedan följer arkivleveranser efter mitten på 1960-talet och i början av 1970-talet vilket säkert hänger samman med de emigranter som arbetade som arkivarbetare på ARAB, men framför allt med den uppmärksamhet emigranterna fick genom Helmut Müsseners avhandlingsarbete. En del av de emigrantarkiv och det exilmaterial som Müssener spårade upp deponerades dock inte på ARAB utan på Stifts- och landsbiblioteket i Västerås där man planerade att bygga upp en avdelning för invandrararkiv. Eftersom denna idé inte kunnat förverkligas överlämnades allt detta material 1993 till ARAB. Också Müsseners underlag till avhandlingen ingick, framför allt hans frågeformulär till de tidigare flyktingarna. Detta material har fogats till den samling om exilen 1933-1945 som redan fanns på ARAB. Kompletteringar till exilarkiven har även lämnats in under senare år, till exempel till Kurt Heinigs arkiv 1986 och 1987 samt 1979 och 1991 till läkaren och sexualforskaren Max Hodanns arkiv, vilket levererats 1970.⁵

Ett oväntat tillskott inkom 1996: den äldsta delen av arkivet från Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten (sudettyskar = tyskspråkiga personer i Tjeckoslovakien som främst bodde i Sudetområdet). Från denna organisation hade ARAB tidigare endast dess tidskrift och spridda handlingar. Två sockerlådor fyllda med material från 1939-1940 hade hittats under en vindsröjning i SSU:s förbundsskola Bommersvik. Arkivet hade lämnats kvar av partisekreteraren Siegfried Taub när han 1941 flyttade vidare från exillandet Sverige till USA.⁶ Treuegemeinschafts arkiv och den sudettyska exilen i Sverige – en särskild och homogen flyktingsgrupp, som ökade efter kriget dels på grund av en påtvingad andra exil från Tjeckoslovakien, dels rekrytering av arbetskraft (arbetsinvandring) – behöver inte presenteras närmare, den har undersökts i flera arbeten av Rudolf Tempsch. Treuegemeinschaft existerar för övrigt fortfarande men numera som en form av partioberoende organisation för seder och bruk (”Volkstumsorganisation”, Tempsch) och de ger fortfarande ut tidskriften *Blätter der sudetendeutschen Sozialdemokraten*.⁷

Manuskripten dominerar

Det är ett genomgående drag att personarkiven inte innehåller särskilt mycket personliga handlingar, med tanke på flykt- och exilsituationen kanske inte överraskande. Det som dominerar i personarkiven är manuskript (inklusive underlag) och tryckta egna verk vilket inte förvånar eftersom de bevarade arkiven huvudsakligen härrör från på olika sätt publicistiskt verk

samma personer. Sedan utgör naturligtvis korrespondensen ett betydande inslag. Exempelvis den tysken syndikalisten Helmut Rüdigers arkiv⁸ på 20 volymer består till två tredjedelar av volymer med korrespondens, Kurt Heinigs arkiv på 58 volymer innehåller 23 volymer korrespondens och Paul Olbergs arkiv på 38 volymer 13 volymer korrespondens vid sidan av 18 volymer manuskript. Den publicistiska verksamheten var oftast kopplad till den politiska aktiviteten eller var politisk verksamhet då direkt politiskt agerande inte var tillåtet. Personarkiven förmedlar viktig information om det politiska arbetet i exilen och kompletterar exilorganisationernas arkiv, ja mer än så: de informerar i allmänhet mycket bredare och djupare.

Det finns sammantaget inte särskilt mycket material från de representerade personernas verksamhet i deras länder före 1933 vilket är väntat med tanke på flykten till Sverige som dessutom oftast skedde i två etapper (via Tjeckoslovakien och Danmark eller Norge). Att han brådstörtat brände upp komprometterande material beskriver till exempel Walter Pöppel i sina minnen.⁹

Kurt Heinigs arkiv har mest att erbjuda. Heinig var 1927-1933 riksdagsman i Tyskland och tillhörde de ledande socialdemokraterna även i exilen i Sverige. Från 1943 var han den tyska socialdemokratiska exilstyrelsens representant i Sverige. Det finns material från tiden 1919-1924 som har samband med Heinigs verksamhet inom det preussiska finansdepartementet, bland annat en omfattande korrespondens (cirka 350 brev) som rör främst Fürstenent-eignung, avskaffandet av de adliga familjernas privilegier inom förmögenhetsrätten. Heinigs politisk-publicistiska verksamhet framgår av tre volymer som dels innehåller manuskript till tal och uppsatser om bland annat arbetarbildning, arbetarskyddsfrågan, agrarreform, Marx värdeteori, Nietzsches filosofi, Preussen och kapitalismen i USA från tiden 1905 till 1911 samt cirka 200 artiklar av Heinig publicerade i den tyska pressen 1906-1927. Som komplement finns tre dagböcker, från perioderna 1924-1931, 1943-1945 samt 1947-1949. Mycket intressant är en omfattande samling av flygblad från arbetarrörelsen 1905-1933, men också från borgerliga (inklusive nazistiska) partier och organisationer, en särskild samling av flygblad och upprop från första världskriget samt en samling av cirka 300 politiska vykort från samma tid. Heinigs samling med bland annat upprop från soldatrådet i Bryssel 1918, tyska valaffischer 1919, 1928, 1930 och 1932 och nazistiska affischer har tyvärr inte hållits ihop utan införlivats i ARAB:s affischsamling. Dessutom ingår i arkivet broschyrer, tidskrifter och informationsblad, som de av Heinig utgivna *Gewerkschaftliche Mitteilungen an die Arbeiterpresse* (1908-1915, stencilerat) och några nummer av *Wirtschaftliche Korrespondenz* respektive *Wirtschafts-Informationsdienst* (1926, 1929, 1930, stencilerat och tryckt).

Information av ett helt annat slag som bara delvis har med Tyskland att göra innehåller Paul Olbergs arkiv. Olberg kom ursprungligen från Lettland men var sedan 1920-talet bosatt i Berlin där han verkade inom den tyska socialdemokratin, framför allt som publicist. Han var exempelvis korrespondent för *Social-Demokraten*. Manuskript från och med 1920-talet är bevarade i arkivet. De handlar huvudsakligen om Olbergs specialämnen Sovjetunionen och bolsjevismen, Baltikum, Polen och Palestina (senare Israel). Bland dessa manuskript finns för övrigt också en kort artikel om Hjalmar Branting och Eduard Bernstein. Paul Olberg var redan 1917 – som representant och korrespondent för mensjevikerna och judiska arbetarorganisationen Bund – i Stockholm där han hade nära kontakt med den holländsk-skandinaviska kommittén som försökte organisera Stockholmskonferensen 1917. Olberg var bland annat utsedd att ingå i organisationskommitténs presskommitté. Tre brev från Hermann Müller (Tysklands socialdemokratiska parti, SPD) i Olbergs korrespondens rör denna konferens.¹⁰ I korrespondensen förekommer ytterligare en hel del brev från tiden före 1933, däribland ett odaterat brev från den franske socialistledaren Jean Jaurès riktat till Bund. Jaurès uttrycker bland annat ”la plus vivre sympathie” [den livligaste sympati] för Bunds organisations- och uppfostringsarbete i Polen, i socialismens och frihetens anda utan militant nationalism. I korrespondensen finns också brev från tyska partikamrater, bland dem de kända teoretikerna

Eduard Bernstein och Karl Kautsky, samt från andra tyskar som pacifisterna Hellmuth von Gerlach och Helene Stöcker. Från Kautsky finns också en hälsning till den georgiska arbetarrörelsen från en internationell socialistdelegations besök i Georgien 1920 som Olbergs ingick i. Mest intressant är en brevväxling med familjen Kautsky, Karl och främst Luise, Benedikt, Felix och Karl jr., från 1919 till 1960, och med ryske mensjeviken och ledaren för Bund Rafael Abramovitj¹¹ under åren 1942 till 1961.

Ytterligare en intressant brevväxling med en rysk emigrant under tiden 1951–1961 kan nämnas: den med Angelika Balabanova som 1917 också verkade i Stockholm i samband med vänsteroppositionens, Zimmerwaldrörelsens, Stockholmskonferens.¹² I denna korrespondens, som är på ryska, finns förmodligen återspeglings av en annan exil än den tyskspråkiga och kommentarer om ett annat hemland än Tyskland, Österrike eller Sudettyskland, nämligen kommunistiska Sovjetunionen.

Vardagsproblem, politisk och kulturell aktivitet

Exilperioden 1933-1945 dominerar naturligtvis arkivens innehåll. Inblickar i exilens vardagsproblem (flykten, in- och utresa, uppehållstillstånd, arbete och arbetstillstånd, ekonomiska förhållanden och behov av understöd och andra problem) förmedlas framför allt i korrespondensen men också genom dagböcker och minnen. I Kurt Heinigs självbiografiska roman *Die Schale [Skalet]* förekommer exempelvis en beskrivning av det fattiga boendet i Stockholm på vintern 1940, i ett rum ”vars ensamhet är ondskefull”. Bredare information om denna exilsituation och hjälpbehovet i olika former finns i Arbetarrörelsens flyktinghjälps arkiv, i mindre utsträckning också i arkivet från Internationella röda hjälpen, svenska sektionen, samt i arkiven från de organisationer och personer emigranterna vände sig till, som Sveriges arbetares centralorganisation (SAC), fackförbunden eller advokaten Georg Branting.

Den politiska verksamheten inom och mellan exilorganisationerna samt mellan de olika grupperingarna och individerna, också med partiledningarna i exil och med exilorganisationerna i andra länder dokumenteras utförligt i både person- och organisationsarkiven. Här framträder å ena sidan en intensiv aktivitet i och genom organisationerna, liksom en bred publicistisk verksamhet och ett brinnande engagemang i den antifascistiska kampen och för ett framtida ”nytt” och ”bättre” Tyskland. Tyska Sverigeemigranter deltog också, på republikens sida, i spanska inbördeskriget 1936-1939. Material finns i Max Hodanns och Helmut Rüdigers arkiv, och tyskar förekommer i det sammanhanget i arkiven från Svenska hjälpkommittén för Spanien, Svenska frontkämparnas stödförbund, Svenska Spanienfrivilligas kamratförening och SAC.¹³ Å andra sidan framträder ett typiskt exilfenomen – möjligen också karakteristiskt för den politiska arbetarrörelsen: rigiditet, ideologisk antagonism och konflikter med organisatorisk splittring som följd, och det i en relativt liten – och maktlös – grupp emigranter. Detta har beskrivits i romanform i Sverigeemigranten Peter Weiss *Motståndets estetik* (3 delar, på svenska 1976-1981).

Påfallande många tidskrifter och informationsblad gavs ut, både tryckta och stencilerade eller maskinskrivna, några utkom också efter 1945. De finns, som enstaka nummer respektive mer eller mindre kompletta, spridda i ett flertal exilarkiv, några också i ARAB:s bibliotek. Några exempel: *Zur Information* respektive *Information* och *Informations-Notizen*, utgivna av SPD:s representant i Sverige, Kurt Heinig (också på svenska); *Mitteilungen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands (SPD) in Schweden*; *Sozialistische Tribüne*; *Mitteilungsblatt des Landesvorstands der Vereinigung deutscher Sozialdemokraten in Schweden*; *Rundbrief* senare *Mitteilungsblatt*, Landesgruppe deutscher Gewerkschafter in Schweden; *Gewerkschaftsbrief*, utgiven av Gewerkschaftsvereinigung der in Schweden lebenden Mitglieder des ehemaligen deutschen Gewerkschaftsbundes in der

Tschechoslovakiska Republiken; *Blätter für sudetendeutsche Sozialdemokraten*; *Weg und Ziel*, utgiven av Arbeitsgemeinschaft czechoslovakischer Sozialisten, opposition inom den sudettyska socialdemokratin; *Österreichische Information* (också på svenska), utgiven av de österrikiska socialisterna i Sverige; *Mitteilungsblatt der österreichischen Vereinigung in Schweden*; *Informationsbrief*, utgiven av Arbeitsgemeinschaft deutscher, österreichischer und tschechoslovakischer Sozialisten; *Rapporter från Tyskland* och *Brev från Tyskland*, utgiven av den svenska gruppen av Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands; *Politische Information. Zeitschrift der deutschen Antifaschisten in Schweden*, utgiven av den kommunistiskt orienterade Nationalkomitee Freies Deutschland in Schweden; *KPO-Brief* respektive *Revolutionäre Briefe*, utgiven av den kommunistiska oppositionsgruppen; *Das graue Korps*, utgiven av Fritz Ecker, Kameradschaftsvereinigung ehemaliger politischer Gefangener; *Der Weg ins Leben*, utgiven av Kameradschaft deutscher Militärfüchtlinge und Seeleute in Schweden; *Mitteilungsblatt der Orientierungsgruppe junger Deutscher in Schweden*. Dessutom finns i arkiven informationsblad utgivna av exilorganisationerna i andra länder.

Vid sidan av upplysning om och mot det nazistiska Tyskland var det centrala ämnet i den politiska verksamheten det kommande Tysklands återuppbyggnad, *Tyskland efter Hitler* för att citera titeln på en bok av Otto Friedländer (1944): ”redemokratisering” och demokratisering inom alla samhällsområden, grundläggande förändringar av det ekonomiska, sociala och politiska systemet, undervisningssystemet, reorganisation av de socialistiska partierna och de fackliga organisationerna. Man diskuterade på möten och i olika grupper, förberedde sig i studiecirklar, publicerade artiklar och böcker, höll föredrag, skrev riktlinjer och memoranda. Några titlar: ”Richtlinien für die deutschen Nachkriegsaufgaben” [Riktlinjer för uppgifterna i Tyskland efter kriget], ”Was ist Demokratie?” [Vad är demokrati], ”Richtlinien für den deutschen Wiederaufbau in demokratischem, republikanischem, föderalistischem und genossenschaftlichen Sinne” [Riktlinjer för Tysklands återuppbyggnad i demokratisk, republikansk, federalistisk och kooperativ riktning], ”Ein deutsches Umerziehungsprogramm” [Ett tyskt program för omskolning], ”Die Demokratisierung des deutschen Erziehungswesens” [Det tyska skolsystemets demokratisering], ”Vorbereitung einer demokratischen Buchproduktion” [Förberedelse av en demokratisk bokproduktion], ”Der Wiederaufbau der deutschen Gewerkschaften” [Den tyska fackföreningsrörelsens reorganisering], ”Möglichkeiten und Aufgaben einer geeinten sozialistischen Partei in Deutschland” [Möjligheter och uppgifter för ett enat socialistiskt parti i Tyskland]. Det senare, planer på ett socialistiskt ”enhetsparti” eller samarbetet mellan socialdemokrater och kommunister var en konfliktladdad fråga och föremål för häftiga strider. Det var också en anledning till splittring av den socialdemokratiska partigruppen i Stockholm, Sozialdemokratische Partei Deutschlands in Schweden, Ortsgruppe Stockholm, genom bildande av en förortsgrupp (Ortsgruppe Stockholmer Vororte) och hade återverkningar efter exilen, i negativ bemärkelse för socialdemokraterna i Västtyskland genom att de blev misstänkliggjorda för samarbetet med kommunister, för reemigranterna till Östtyskland för samarbetet med socialdemokrater.¹⁴

En annan stridsfråga dominerade den österrikiska exilen: ett återigen självständigt Österrike efter kriget eller ett med Tyskland förenat. Österrikarna i Sverige med Bruno Kreisky i spetsen tog entydigt ställning för den förstnämnda lösningen – till skillnad från de österrikiska socialisterna i London – vilket bland annat framgår av deras informationsblad.

I den tyskspråkiga exilen spelade också den kulturella verksamheten en viktig roll.¹⁵ Den var i grunden också politisk med sin ”gemenskapsbefästade betydelse” (Müssener). Organisationer som Freier deutscher Kulturbund (FDKB) och Freie Bühne demonstrerade programmatiskt mot den nationalsocialistiska tyska ”kulturen”, talade och uppträdde för ”det andra och bättre Tyskland som i hemlandet är dömt att tåga” (upprop FDKB 1943/44), ett offentligt kulturarbete som blev möjligt först i slutfasen av kriget. Deras material har bevarats

bara fragmentariskt i ARAB:s exilarkiv, huvudsakligen i personarkiven, till exempel Max Hodanns, Otto Friedländers, Kurt Heinigs och Curt Treptes samt fragment i samlingen Exilen 1933-1945. I Treptes arkiv finns också ett 60-tal fotografier från olika teaterföreställningar.

Kulturartiklar och manuskript från den egna författarverksamheten finns i ett flertal personarkiv, främst Fritz Rückes, Hermann Greids, Ernst Hartherns och Otto Friedländers. Lite ”udda” i det sammanhanget är arkivet från en intressant tysk-skandinavisk kulturförmedlare, Ernst Harthern, som hittills knappast har utnyttjats. Harthern levde sedan 1924 i Köpenhamn där han var verksam som journalist och översättare. Han fick fly till Sverige 1943. Manuskript och artiklar, korrespondens med kända författare som Lion Feuchtwanger, Stefan Zweig, Carl Zuckmayer och Halldór Laxness – den senare översattes av Harthern till tyska – och en utförlig förlagskorrespondens från 1920- till 1960-talen ingår i arkivet.¹⁶

Väntan på en ny tid

Hela efterkrigsplaneringen var kopplad till frågan om återvändande till Tyskland efter kriget och emigranternas möjligheter till inflytande.¹⁷ I Kurt Heinigs arkiv finns ett manuskript från juli 1944 med titeln ”Illusionen der Emigranten” [Emigranternas illusioner]. Där förutspås att många emigranter, framför allt de yngre, inte tänker återvända, de är för mycket rotade i värdlandet Sverige och vill inte bryta upp ytterligare en gång till förmån för en osäker framtid, för att inte tala om de konkreta hindren (inresetillstånd, reskostnader och liknande). ”Den tyska framtiden kommer inte att vara rosenröd”, Tyskland blir inte ”ett demokratiskt paradiset med detsamma”, nu stundar ”de sju magra åren av prosaiska fakta”, förutspår Heinig. Mot hans konstaterande att ”en mängd av handlingskraft, god vilja och entusiasm rinner bort i exilens sand” står hans ändå optimistiska förhoppning att sakkunniga och livserfarna emigranter behövs i Tyskland och kommer att uppskattas under de hårda efterkrigsåren. Drygt 25 procent av de tyskspråkiga politiska flyktingarna återvände. I exilarkiven, främst i korrespondensen, finns mycket information om återvändandets problematik, också frustration över att inte kunna återvända eller ändå inte vara behövd.

Vidare återspeglas de intensiva kontakterna med och ett observerande intresse för det ”nya” Tyskland efter krigsslutet 1945. Några exempel: intressanta är reserapporterna från besök i Tyskland under de första efterkrigsåren som Kurt Stechert, Franz Mockrauer och Arno Behrisch skrev. I Kurt Heinigs arkiv vittnar material från SPD – bland annat om Östtyskland, och korrespondens med SPD, den senare främst via före detta emigranterna i Sverige och England Erich Cichoki och Fritz Heine – om hans kontakter med den åter verksamma socialdemokratin. Artiklar om och av Willy Brandt visar att man intresserade sig för en Sverigeemigrants politiska karriär i efterkrigstidens Västtyskland. Samtidigt granskade Heinig och rapporterade kritiskt om läget i Östtyskland. Walter Pöppel samlade material från Förbundsrepubliken och lämnade in det till ARAB vid olika tillfällen fram till 1988, bland annat om negativa tendenser (återupprustningen, diskussionerna om nazism, nynazism, yrkesförbud för vänsterfolk) och om Deutsche Friedens-Union [Tyska fredsunionen], ett parti där den före detta Sverigeemigranten Arno Behrisch spelade en ledande roll. I Helmut Rüdigers arkiv finns material rörande Schleswig-Holstein och Sønderjylland från andra hälften av 1945. De publicistiskt verksamma emigranterna förmedlade information om Tyskland i olika artiklar, exempelvis om de första viktiga valen till förbundsdagen 1949, om återupprättandet av försvarsväsendet och om neonazistiska rörelser. Manuskript och klipp återfinns i personarkiven.

Erfarenheterna från exilen i Sverige återges i artiklar om svensk socialdemokrati eller med titlar som ”Einführung in die schwedische Demokratie” [Introduktion till den svenska demokratin], ”Die schwedische Volkshochschule” [Den svenska folkhögskolan], ”Nach dem Wohlfahrtsstaat” [Efter välfärdsstaten], ”Swedens’s middle way continues”. I Heinigs arkiv

hittar man tyska översättningar av Folkets husföreningarnas centralorganisations berättelse 1945 (översatt i september 1946) och av Ernst Wigforss tal om det ekonomiska läget på SAP-kongressen 1948. Framför allt Kurt Stechert skrev en hel del artiklar om den demokratiska återuppbyggnaden. Han engagerade sig också i och ledde ett konkret projekt på folkhögskolan i Nissafors 1949 där unga tyskar fick lära känna demokratiska förhållanden genom att varva arbete i Gislaveds gummifabrik med undervisning i modern historia och samhällskunskap. De skulle också klara att leva i ett självförvaltande kollektiv vilket inte skedde fritt från konflikter. Andra emigranter deltog som föredragshållare, till exempel Kurt Heinig och ungraren Stefan Szende, som bodde och verkade i Österrike och Tyskland på 1920- och 1930-talen. I en artikel från mars 1950 betecknar Kurt Stechert Nissafors som ”den originellaste folkhögskolan – ett framgångsrikt försök”. Nissafors-materialet i Stecherts arkiv, som delvis ännu är oordnat, består bland annat av protokoll, undervisningsmaterial, deltagarlistor, anmälningar med levnadsbeskrivningar, brev, ordningsregler, elevtidningen *Nissafors Kurier*, avlöningslistor från gummifabriken, artiklar om projektet, klipp, räkenskaper och några fotografier

En annan form av exilerfarenheter och tidigare upplevelser bearbetades och beskrevs i de minnen och självbiografiska verk som finns som opublicerade manuskript i arkiven: Kurt Heinigs redan nämnda *Die Schale* och manuskriptet till artikeln ”Wie ich mich sehe” [Som jag ser mig] från 1946, Otto Friedländers memoarer i olika versioner *Zwischen zwei Zeiten* [Mellan två tidevarv] och hans ”livsroman” *Hans Erlenbach*, Anna Zammerts självbiografi, Hermann Greids roman *Der neue Mensch* [Den nya människan] och annat självbiografiskt, delar av en självbiografisk roman av Fritz Rück, ungraren Stefan Szendes anteckningar, manuskriptet till och korrespondens kring memoarerna *Mellan våld och tolerans* som utkom 1975 både på tyska och svenska¹⁸ samt några självbiografiska artiklar av Max Hodann och Kurt Stechert. Walter Pöppels svar på forskares förfrågningar om socialistpartiernas illegala arbete i Dresden 1933 och om ungsocialisterna i Dresden 1927-1930 bör också nämnas i det sammanhanget.

Efter 1945

Ett annat slags belysning av exiltiden, det vill säga anledningen till exilen, förekommer i de handlingar i Ernst Pflögings och Otto Seiferts arkiv som rör Wiedergutmachung, skadestånd för förföljelsen under Tredje riket. Information av intresse ingår också i de fortsatta brevkontakterna med emigranter i andra länder eller Sverigeemigranter som hade återvänt till Tyskland och Österrike. I korrespondensen kommenteras naturligtvis också mycket annat av intresse. Här föreligger en parallell till Paul Olbergs tidigare nämnda långvariga korrespondens med Rafael Abramovitj. Kurt Heinig korresponderade som nämnts med Erich Cichoki och med Hans Reinowski, sedan 1947 chefredaktör i Darmstadt; Stefan Szende med Willy Brandt och Irmgard Enderle i Tyskland från 1960- och 1970-talen och Hermann Greid med Curt Trepte i DDR på 1960- och 1970-talen. Hos Helmut Rüdiger utgör denna efterkrigskorrespondens till 1966 cirka halva arkivet. Mest intressant är den omfattande brevväxlingen med anarkosyndikalismens grand old man Rudolf Rocker (1873-1958), sedan 1933 i exil i New York. Det är en politisk korrespondens även när det diskuteras publicistisk aktivitet och publikationer av olika slag, den syndikalistiska rörelsen och kamrater i olika länder, den historiska utvecklingen och det politiska läget (bland annat i Väst- och Östtyskland eller ”den ryska statskapitalismens bankrutt”). ”Framför allt kommer det an på”, skriver Rocker i ett brev 28/1 1957, ”att främja vissa idésträngar av syndikalism i andra läger. Vid massprotester som uppkommer med tiden är nämligen barriaderna inte längre ett medel att försvara rättigheter med,

det sker genom generalstrejk och då är det likgiltigt vilken organisation den utgår ifrån.” Ytterligare brev från Rudolf Rocker ingår i Walter Hankes personarkivfragment.

Därutöver dokumenteras i personarkiven verksamheten i exillandet Sverige efter 1945. Den har inte eller inte omedelbart med exilperioden att göra. Det är tydligast i Hermann Greids arkiv där exilmaterialet utgör det minsta inslaget. Det som dominerar är religiösa eller religiöst-filosofiska betraktelser och kyrkospel, ”predikningar i dramatisk form”. Greid genomgick omkring 1940 en religiös kris. Han upptäckte ”att marxistens väg inte leder till problemens riktiga lösning” i motsats till trons väg. För att förmedla och ”aktivera vår kristna tro”, så beskriver Greid sin insats, började han ta upp det medeltida kyrkospelet – det första uppfördes 1944 – och blev ”kyrkospelets fader” i Sverige.¹⁹ I Stefan Szendes arkiv utgör ungefär en tredjedel av de 63 volymerna handlingar efter 1945 ända till 1985 (så långt fram går inte något annat arkiv från den tyskspråkiga exilen). Mest omfattande är materialet från den fristående nyhetsbyrån Agence Européenne de Presse 1947-1968 där Szende var chefredaktör för Stockholmskontoret och skandinavisk representant för byrån. I övrigt redovisas annan publicistisk verksamhet, som radioföredrag och TV-manus (exempelvis om oktoberrevolutionen 1917 och ungrarnas frihetskamp) samt undervisning och föreläsningsserier (bland annat hos ABF och på LO:s folkhögskolor). I Paul Olbergs arkiv utgör nedslagen från den publicistiska verksamheten från efterkrigstiden också en stor del av arkivet. Det är fortsatt Olbergs speciella ämnen – Sovjetunionen, östblocket (här också Östtyskland), Baltikum, antisemitism, Israel och Mellanöstern – som dominerar. Bland manuskripten finns ett till ett radioprogram om Kropotkin där bland annat dennes besök i Stockholm 9/6 1917 nämns. I Wolfgang Sonntags arkiv ingår material om Internationella arbetslag som deltog i återuppbyggnaden på olika håll i Mellaneuropa efter kriget.²⁰

Utöver arkiven från den tyskspråkiga exilen finns tre andra exilarkiv och en samling på ARAB som jag avslutningsvis åtminstone vill nämna. Den zionistisk-socialistiska ungdomsorganisationen Hechaluz är representerad genom samlingen Hechaluz i Sverige som innehåller material från 1939 till 1948, huvudsakligen cirkulär och periodika. Sverige blev en mellanstation på vägen till Palestina.²¹ Ungraren Vilmos Böhm gick i exil redan 1919 efter en kort tid som ungersk ambassadör i Wien. 1938 hamnade han i Sverige där han hade kontakt med de tyskspråkiga emigranterna, bland annat inom Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten. Hans arkiv omfattar fem volymer.²² Lettländaren Bruno Kalnis emigrerade 1937 till Finland och kom 1945 till Sverige. Här verkade han som ordförande i Lettiska socialdemokratiska arbetarpartiets utlandskommitté 1949-1990. Han efterlämnade ett omfattande arkiv.²³ Slutligen en annan baltisk emigrant, estländaren Johannes Mihkelson vars arkiv fortfarande är oordnat.

Arkiven från den tyskspråkiga exilen 1933-1945 och övriga exilarkiv är kvarlevor från och avlägger vittnesbörd om en dramatisk period i vår samtidshistoria. Detta och det breda materialet som spänner över många områden gör dem till intressanta studieobjekt. Deras mångfacetterade bredd har inte utnyttjats till fullo ännu.

NOTER

1. I den följande texten används ibland den oegentliga beteckningen emigrant i stället för politisk flykting.
2. Se bifogade sammanställning.
3. Se också *Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933-1945*. Utg: Hans Uwe Petersen. Kiel 1991. Boken dokumenterar en konferens anordnad av de nordiska arbetarrörelsearkiven; Jan Peters: *Exiland Schweden. Deutsche und schwedische Antifaschisten 1933-1945*. Berlin 1984; Dieter Günther: *Gewerkschafter im Exil. Die Landesgruppe deutscher Gewerkschafter in Schweden von 1938-1945*. Marburg 1982; Klaus Misgeld: *Die "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942-1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges*. Uppsala/Bonn-Bad Godesberg 1976.
4. Om källäget se bidraget av Martin Grass i *Hitlerflüchtlinge* (not 2), s 297-311; Lars Hallberg: *Källor till invandringens historia i statliga myndigheters arkiv 1840-1990*. Borås 2001.
5. Från Max Hodann finns också material i Riksförbundet för sexuell upplysnings (RFSU) arkiv. Hodann var verksam i RFSU och byggde upp ett systematiserat informationsarkiv, kallat för Havelock Ellis-Archiv, där han bland annat placerade intressant egen korrespondens med sexualforskare i olika länder.
6. Treuegemeinschafts arkiv finns i övrigt i Archiv der sozialen Demokratie, Bonn-Bad Godesberg (Seliger-Archiv).
7. Rudolf Tempsch: *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudettyska invandringen till Sverige 1938-1955*. Göteborg 1997; bidrag av Tempsch i *Ein sehr trübes Kapitel*, s 283-316; Tempsch: *Invandrare i folkhemmet. Sudettyskarna i Eskilstuna 1938-1988*. Eskilstuna 1995.
8. En del av Helmut Rüdigers arkiv finns också i Internationaal instituut voor sociale geschiedenis, Amsterdam.
9. Walter Pöppel: *Es war einmal. Eine Jugend in Deutschland*, Stockholm 1984, s. 222.
10. Omnämnt hos Martin Grass: Internationellt i Hjalmar Brantings arkiv, och Grass: Internationella arkiv och samlingar, i denna bok.
11. Abramovitj passerade Stockholm i maj 1917 på väg till Petrograd från exilen i Schweiz. Efter oktoberrevolutionen samma år tvingades han åter att lämna Ryssland.
12. Ett fragmentariskt arkiv från Angelika Balabanova som varit i Zeth Höglunds ägo lämnades till ARAB 2001.
13. Se Lucy Viedma: *Spanska inbördeskriget 1936-1939*, i denna bok.
14. Michael F. Scholz: *Skandinavische Erfahrungen erwünscht? Nachexil und Remigration. Die ehemaligen KPD-Emigranten in Skandinavien und ihr weiteres Schicksal in der SBZ/DDR*. Stuttgart 2000.
15. Om detta se Müssener: *Exil in Schweden*. München 1974, s 196-213, 271-396; dessutom senare bidrag, se hans bibliografi i *Ein sehr trübes Kapitel*, s 503f; „Kommt einer von Ferne ...”. *Festschrift für Helmut Müssener. Eine Auswahl seiner Aufsätze zum Thema Exil und Exilliteratur*. Utg: Elisabeth Auer/Liselotte Werge. Stockholm 2001.
16. Se också Mats Myrstener: Några arkiv med utländska författar- och förlagskontakter, i denna bok.
17. Om tiden efter exilen Klaus Misgeld: *Schweden als Paradigma? Spuren schwedischer Politik und Kulturpolitik in der Arbeit ehemaliger politischer Flüchtlinge nach ihrer Rückkehr in die Westzonen/Bundesrepublik Deutschland und Österreich (1945-1960). Grundsätzliche Überlegungen und Beispiele, i Aspekte des Kulturaustausches zwischen Schweden und dem deutschsprachigen Mitteleuropa nach 1945*. Utg: Helmut Müssener, Stockholm 1981, s 231-251; Misgeld: *Folgen des Exils. Wechselseitiges Lernen und besseres gegenseitiges Verstehen*, i *Ein sehr trübes Kapitel*, s 399-416; Scholz i not 14.

-
18. *Zwischen Gewalt und Toleranz. Zeugnisse und Reflexionen eines Sozialisten*. Frankfurt/M 1975; på svenska *Mellan våld och tolerans. Minnen*. Stockholm 1975.
 19. Helmut Müssener: "Wir werden sehen! Weiter!" der Schauspieler, Regisseur und Schriftsteller Hermann Greid. Fragmente einer Biographie, i *Bilanz Düsseldorf '45. Kultur und Gesellschaft von 1933 bis in die Nachkriegszeit*. Düsseldorf 1993.
 20. *Frivilligt arbete för fred. En bok om internationella arbetslag*. Stockholm 2000.
 21. Om Hechaluz se Müssener: *Exil in Schweden*, s 243-245.
 22. I *Arbetarhistoria* nr 55, 1990, s 3-8, publicerades en del av Böhms minnen från 1949. Om "den internationella gruppen" Misgeld: *Die "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942-1945*.
 23. Baiba Vitols: Bruno Kalnins arkiv – en presentation, i *Arbetarhistoria* nr 63-65, 1992/93, s 102-104.

LISTA ÖVER EXILARKIV OCH -SAMLINGAR

- Abicht, Fritz – 2 volymer
- Arbeiterwohlfahrt, Landesausschuss Schweden – 1 volym
- Behrisch, Arno [samling] – 1 volym
- Blachstein, Peter – 2 volymer
- Brandt, Willy – < 1 volym
- Böhm, Wilmos – 7 volymer
- Croner, Liselott – 1 volym
- Croner, Nelly – 4 volymer
- Demokratiska hjälpkommittén för Tyskland – ca 15 volymer
- Dittmer, Henry – 1 volym
- Exilen 1933-1945 [samling] – 75 volymer
- Friedländer, Otto – 17 volymer
- Greid, Hermann – 32 volymer
- Hanke, Walter – < 1 volym
- Harthern, Ernst – 24 volymer
- Hechaluz i Sverige [samling] – 4 volymer
- Heinig, Kurt – 58 volymer
- Hodann, Max – 47 volymer
- Jacoby, Erich Hellmut – 2 volymer
- Jahnke, Albin [samling] – 2 volymer
- Kalnins, Bruno – 409 volymer
- Kroner, Erwin – 3 volymer
- Landesgruppe deutscher Gewerkschafter in Schweden – 1 volym
- Mihkelson, Johannes – c:a 200 volymer
- Mockrauer, Franz – 3 volymer
- Neurath, Alois, – 2 volymer
- Olberg, Paul – 39 volymer
- Pankowski, Paul – < 1 volym
- Pasch, Hans – 2 volymer
- Pfleging, Ernst – 7 volymer
- Philipp, Rudolf – < 1 volym
- Platschek, Werner – 1 volym
- Pöppel, Walter – 52 volymer
- Reinowski, Hans J. – 3 volymer

Robinson, Moritz – < 1 volym
Rück, Fritz – 20 volymer
Rüdiger, Helmut – 20 volymer
Schreiber, Fritz Christian – < 1 volym
Schwartz, Richard – 1 volym
Seifert, Otto – 9 volymer
Sonntag, Wolfgang – ca 25 volymer
Sozialdemokratische Partei Deutschlands in Schweden – 4 volymer
Sozialdemokratische Partei Deutschlands in Schweden, Ortsgruppe Stockholm – 2 volymer
Sozialdemokratische Partei Deutschlands in Schweden, Ortsgruppe Stockholmer Vororte – 1 volym
Stechert, Kurt – 68 volymer
Stern, Kurt – 1 volym
Szende, Stefan – 63 volymer
Thiele, Paul – < 1 volym
Trepte, Curt – 1 volym
Treuegemeinschaft sudetendeutscher Sozialdemokraten – ca 50 volymer
Vereinigung deutscher Sozialdemokraten in Schweden – 2 volymer
Zammert, Anna och Paul – 2 volymer

LITTERATUR

Günther, Dieter: *Gewerkschafter im Exil. Die Landesgruppe deutscher Gewerkschafter in Schweden von 1938-1945*. Marburg 1982
Hitlerflüchtlinge im Norden. Asyl und politisches Exil 1933-1945. Hg.: Petersen, Hans Uwe. Kiel 1991
Misgeld, Klaus: *Die "Internationale Gruppe demokratischer Sozialisten" in Stockholm 1942-1945. Zur sozialistischen Friedensdiskussion während des Zweiten Weltkrieges*. Uppsala/Bonn-Bad Godesberg 1976
Misgeld, Klaus: Schweden als Paradigma? Spuren schwedischer Politik und Kulturpolitik in der Arbeit ehemaliger politischer Flüchtlinge nach ihrer Rückkehr in die Westzonen/Bundesrepublik Deutschland und Österreich (1945-1960). Grundsätzliche Überlegungen und Beispiele, i *Aspekte des Kulturaustausches zwischen Schweden und dem deutschsprachigen Mitteleuropa nach 1945*. Hg.: Müssener, Helmut. Stockholm 1981. S 231-251
Müssener, Helmut: *Exil in Schweden. Politische und kulturelle Emigration nach 1933*. München 1974
Peters, Jan: *Exilland Schweden. Deutsche und schwedische Antifaschisten 1933-1945*. Berlin 1984
Scholz, Michael F.: *Skandinavische Erfahrungen erwünscht? Nachexil und Remigration. Die ehemaligen KPD-Emigranten in Skandinavien und ihr weiteres Schicksal in der SBZ/DDR*. Stuttgart 2000
Ein sehr trübes Kapitel? Hitlerflüchtlinge im nordeuropäischen Exil 1933 bis 1950. Hg.: Lorenz, Einhart/Misgeld, Klaus/Müssener, Helmut/Petersen, Hans Uwe. Hamburg 1998
Tempsch, Rudolf: *Från Centraleuropa till folkhemmet. Den suddettyska invandringen till Sverige 1938-1955*. Göteborg 1997
Tempsch, Rudolf: *Invandrare i folkhemmet. Sudettyskarna i Eskilstuna 1938-1988*. Eskilstuna 1995

Martin Grass är historiker och arkivarie.